

Erzurum Eyâlet Kanunnâmelerinin Tahlili

Bilgehan Pamuk*

An Analysis of the *Kanunnâmes* From the Erzurum Province

Ottomans used to make *tahrir* applications in order to collect taxes. In *tahrir* registers, especially at the beginnings the register or at the beginning of the relevant chapters the officials used to put *kanunnâmes* about the mentioned district. These *kanunnâme* which were named sanjak *kanunnâmes*, were acts whose aim was to include all elements who are subjected to pay tax in a sanjak. After Erzurum became under Ottomans control, in order to determine the people who can be subjected to pay tax, Erzurum's first *kanunnâme* the 16th century new sanjak *kanunnâmes* were formed.

In 17th century, the *timar* system was fatally damaged and it became impossible to determine the *tahrirs*. In order to get out of this chaos the *timar* system gradually changed into *iltizam* system. With these changes in the system, the *tahrir* application was largely given up. This change, also affected the nature of Erzurum *kanunnâmes*. From then on Erzurum *kanunnâmes* turned into organizational *kanunnâmes*. This *kanunnâme* was edited in relation to the incomes of the treasure.

In conclusion, in this study, the *kanunnâmes* including acts towards the determination of the people who are subjected to pay tax in Erzurum will be introduced chronologically and after that they will be evaluated from conceptual, historiographical and methodological points of view.

Key Words: Province, Sanjak, Organization, Kanunnâme, Law, Erzurum.

Giriş

XVI. yüzyılın başlarında Erzurum, sıkıntılı bir devre geçirmekteydi. Doğu Anadolu Bölgesi'nde nüfuz mücadelesi, Osmanlılar ile Safevîleri karşı karşıya getirdi. Rekabetin daha ciddi boyutlara ulaşması üzerine 1514 yılında Sultan I. Selim, Safevî Sultanı Şah İsmail'e karşı sefere çıktı.¹ Sultan Selim, sefere giderken ve seferden dönerken Erzurum'un yakınlarından geçti ise de şehre uğramadı.² Çaldıran zaferini müteakiben Bayburd ve Kiğı'nın alınması ile birlikte Karahisar-ı Şarki, Canik ve Trabzon sancaklarından müteşekkil Erzincan-Bayburd beylerbeyliği tesis edildi. Bıyıklı Mehmed Paşa'da beylerbeyi tayin edildi.³ Bu tarihlerde

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Solakzâde, *Târih-i Solakzâde*, İstanbul 1298, s. 360; Celal-zâde Mustafa, *Selimnâme* (Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 127; Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı I*, Ankara 1999, s. 274-275.

² Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, İstanbul 2006, s. 42.

³ Feridün Bey, "Haydar Çelebi Ruznâmesi", *Münşeatü's-Selâtin I*, İstanbul 1274, s.464.

Erzurum'un civarına akınlar yapılmasına karşılık henüz hâkimiyet tesis edilemedi. Hatta Yavuz Sultan Selim, Erzurum ve havalisine hâkim Sevindik Han'a Çaldıran zaferine dair bir fetihnâme gönderdi.⁴

Çaldıran zaferinden sonra Osmanlıların doğudaki nüfuzu genişledi. Bu genişleme esnasında Erzurum'un ne zaman hâkimiyet altına alındığına dair kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. 1516–1518 yıllarını ihtiva eden resmî kayıtlarda; alınan yerlerle birlikte Bayburd-Erzincan beylerbeyliğinin sınırları genişlemişse de Erzurum, hala Osmanlı sınırları içerisinde değildir.⁵ Ancak Ekim 1517 ile Ekim 1518 tarihleri arasında Erzurum'un Osmanlı hâkimiyetine girdiği düşünülmektedir.⁶ 1518 yılında başlayıp 1520'de tamamlanan tahrir defterinde⁷; Erzurum, Rûm (Hâdis) beylerbeyliğinin Bayburd sancağındaki Şogayn kazâsına tabi bir nahiyeydi. Erzurum Şehri ise "*hâli ve harab olmağın timara virülmeyüb dâhil-i muhasebe değildir*" şeklinde tasvir edilmekteydi.⁸

Osmanlı-Safevî ilişkilerinin giderek daha çıkmaz bir hale gelmesi üzerine 1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman, İrakeyn seferine çıktı.⁹ Bu seferden muvaffakiyetle ayrılan Sultan Süleyman yeni alınan yerlerin daha rahat idare edilmesi düşüncesiyle 1535'te Bayburd ve Kemah sancaklarından müteşekkil Erzurum beylerbeyliğini ihdas etti.¹⁰ Ancak Safevîlerden kaynaklı olarak Erzurum ve havalisinde sorunlar devam etti.¹¹ Bu problemi ortadan kaldırma düşüncesiyle Erzurum'un imar ve iskânına ehemmiyet verildi.¹² Elbette uzun süredir etkisini sürdüren Safevî baskınları¹³ istenilen ölçüde bayındırlık işlerine müsaade etmedi.

⁴ Feridün Bey, *Münşeâtü's-Selâtin I*, s. 393-394.

⁵ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı*, İstanbul 1975, s. 23-26; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 17-20.

⁶ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1999, s. 45.

⁷ Tahrir defterleri; beş ile kırk yıllık aralıklarla yapılan vergi nüfusu sayımlarına ait olmak üzere mufassal, icmal, evkaf ve piyade olarak düzenlenirdi., Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I (2003), İstanbul, s. 267.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*(bundan sonra BOA.), *Tapu Defteri* (bundan sonra TD.) 387, v. 436-439.

⁹ Matrakçı Nasuhü's-Silahi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, (Haz. Hüseyin G.Yurdaydın), Ankara 1976, s. 23b.

¹⁰ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 87-88.

¹¹ "...şehir-i mezkûr serhâdde olmağla kızılbaş ve gürci fetretinden ahâlisi perakende olub nice zaman hâli ve harab kalub...", BOA. TD. 205, s. 15; BOA. TD. 199, s. 3.

¹² "... hazret-i padişahî 'alempenâh hâlede mülkehû kabelden kal'ası ta'mir olunub ve hisâr eri ve gönüllü yazılıb mezkûrlar dahi kal'a içinden evler binâ eylemek üzere henüz reâya cem' olmamağın kâdim mahalleri defter-i cedide kayd olındı ki re'âyâsı gelüb kal'a içinde ve taşra varoşunda mütemekkin olanlar defter olına zikr olunan kanunnâme mucebince hukuk ve rûsumlarının havâss-ı hümâyun eminlerine teslim eyleyeler...", BOA. TD. 205, s. 15; BOA. TD. 199, s. 3.

¹³ BOA. TD. 205, s. 19.

Osmanlı yönetimi, XVI. yüzyılın başlarından itibaren Doğu bölgelerinde ciddi bir yapılanma içerisine girdi. Bu oluşum kısa bir süre sonra Erzurum'da da kendini hissettirdi. Bölgede ciddi bir tehdit olan Safevîlere karşı stratejik bir mevkiye sahip Erzurum müstahkem bir hale getirildi. Erzurum ve havalisinden vergi tahsil etmek gayesiyle tahrir uygulaması yapıldı ve bölge ile ilgili kanunnâmeler konuldu.

Tarihi perspektif içerisinde kanunnâme tertip edilmesi, Osmanlı Devleti'ne mahsus değildi. Kanunnâme uygulamasının iki kaynağı vardı. Biri Eski Ortadoğu kültürlerine, diğeri Türk-Moğol hanlıklarına ait geleneklerdi. Eski İran imparatorlukları, resmî görevliler tarafından suiistimal edilmesini önlemek için hukukî maddeleri -özellikle vergi kanunlarını- sürekli olarak halkın görebileceği yerlerdeki taşlar üzerine kazımak suretiyle ilân ederlerdi. Bu uygulama, muhtemelen eski Mezopotamya medeniyetlerinden intikal eden bir gelenektir. Benzer biçimde hilâfet döneminde kanunnâme şeklinde hükümleri ve arazi vergileriyle ilgili şartları ihtiva eden kayıtlar olmalıydı. Bu hükümler, vergi toplanmasında bir düstur olarak mültezimlere ve idarecilere resmen gönderilirdi.

Moğol-İran İmparatorluğu döneminde "*Yasa-yı Kadîm-i Cengiz Han, Yargunâme*" olarak bilinen Cengiz Han Yasası ya da Yasak-ı Büzürg, askerî-siyasî işlerin düzenlenmesi için kaynak vazifesi görürdü. Müslüman Gâzân Han döneminde bile Cengiz Han yasası geleneği devletin iyi idaresi için esas kabul edildi. Moğol idaresinin çöküşünden sonra ulemânın yasaya karşı güçlü tepkisine rağmen yasaknâme veya sadece yasak terimi, hükümdar tarafından hazırlanan kanunlar için kullanılmaya devam etti. Yerli görevlilerin çabalarıyla yasa ile İran-İslâm mezâlîm yargılaması geleneği ortaya çıktı. Kanunnâmeler yalnızca İran, Anadolu, Irak ve Hindistan'da, yani Türk-Moğol geleneklerinin ve hanlıklarının etkili olduğu yerlerde ve tipik Osmanlı kanunlarının ve idaresinin yürürlükte bulunduğu Osmanlı Devleti'ne ait bölgelerde ortaya çıktı.¹⁴

A. Osmanlı Kanunnâmeleri

Osmanlı kanunnâmeleri, şer'î hukukun yanı sıra idarî, malî, cezâî muhtelif hukuk sahalarıyla ilgili olarak verilen padişah hükümleriydi. Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen kanunnâmeler, vergi mantığına ve idarî sistemine göre düzenlenirdi.¹⁵ XV. yüzyıldaki yasaknâme ile aynı anlama gelen kanunnâme, genel-

¹⁴ Halil İnalçık, "Kanunnâme", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA) XXIV*, 332; Mehmet Akif Erdoğan, "Karaman Vilayeti Kanunnameleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4 (1993), Ankara, s. 468.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme", *İslam Ansiklopedisi (İA) VI*, 185.

likle vezirlerin ve paşaların yürürlüğe koyduğu düzenlemeleri, yetkili bir otoritenin kesin ve açık olarak belirlediği kanunları ya da reform tasarılarını ifade ederdi. Sadece tek bir hüküm (fermân veya berât) ya da belirli ve sınırlı bir konu, kanunnâmeyi şekillendirebileceği gibi bütün imparatorluğa yahut belirli bir bölgeye veya sosyal bir gruba uygulanabilmekteydi.¹⁶ Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen Osmanlı kanunnâmeleri, sistematik açıdan vergi mantığına ve idarî yapıya göre düzenlenirdi. Kanunnâmeler hazırlanış şekillerine göre, umumi kanunnâmeler, sancak kanunnâmeleri, teşkilat kanunnâmeleri, belirli gruplarla ilgili (hususî) kanunnâmeler, fermân-berât-nişân tarzında sınıflandırılırdı.¹⁷

Osmanlı Devleti bir bölgeyi fethedince o bölgede hemen bir tahrir yaptırırdı. İlk defa yaptırılan bu tahrir, Osmanlıların bölgedeki hakimiyeti ve bölge halkı üzerindeki meşruiyeti açısından çok önemliydi. Yeni fethedilen bölgelerde yapılan ilk tahrirlerde, fetihten önce o bölgede geçerli olan eski yasalar ve bölgeye ait örf ve adetler, Osmanlı Devleti kanunları ile birlikte yer alırdı. Gerek Avrupa, gerek Doğu Anadolu ve gerekse Orta Doğu'daki yeni fethedilen yerlerde, özellikle fethi izleyen geçiş dönemlerinde, kanunnâmelerde eski kanunlar yer aldı ve çoğunlukla daha sonraki dönemlerde yapılan tahrirleri müteakip hazırlanan sancak kanunnâmelerinde bu maddeler değiştirildi. Buradaki amaç, fethedilen bölgelerin Osmanlı hakimiyetine, Osmanlı vergi sistemine geçişinin yumuşak olması ve tarihsel, bölgesel ve ekonomik farklılıklar gözetilerek adaletsizliklerin ortadan kaldırılmasıdır.¹⁸

B. Erzurum Kanunnâmeleri:

XVI. yüzyıla ait Erzurum kanunnâmeleri arasında ciddi tasnif sorunları göze çarpmaktadır. Esasında Erzurum'a ait olmayan kanunnâmeler, Erzurum kanunnâmeleri olarak gösterilmektedir.¹⁹ 1520 tarihli Bayburd ve Kemah sancak kanunnâmeleri, katalog tasniflendirmesinde Erzurum kanunnâmeleri olarak zikredilmektedir.²⁰ Keza Akgündüz tarafından tasnif edilen Erzurum eyalet kanunnâmeleri

¹⁶ İnalçık, "Kanunnâme", s. 333.

¹⁷ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri)", *Türkler X*, Ankara 2002, s. 27-35; M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (2005), İstanbul, s. 148-149.

¹⁸ Göknur Karaduman, "Sancak(Liva) Kanunnâmeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (2005), İstanbul, s. 529.

¹⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VII*, İstanbul 1992, s. 505-532.

²⁰ *BOA. TD. 387*, s. 774-782; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VII*, s. 505.

kısımında, 1520 tarihli Bayburd ve Kemah sancak kanunnâmesi, 1520 tarihli Bayburd sancak kanunnâmesi, 1520 tarihli Bayburd cebelüler kanunnâmesi ve 1530 tarihli Bayburd evkâf kanunnâmesi yer almaktadır.²¹ Erzurum'un 1535 yılında eyâlet olarak teşekkül edildiği²² ve ilk eyâlet tahririnin 1540'da yapıldığı²³ göz önüne alındığında 1540'tan önceki kanunnâmelerin, Erzurum'a ait olmadığı ifade edilebilir.

Osmanlıların herhangi bir bölgeyi idareleri altına aldıktan sonra genellikle mevcut kanunları muhafaza ettiler veya önemsiz bazı değişiklikler yaptılar. Bu açıdan bakıldığında Uzun Hasan kanunlarının Erzurum ve havalisinde yürürlükte kaldığı görülmektedir.²⁴ Belirli bir süre aynen tatbik sahasında bırakılan Uzun Hasan kanunlarının sosyal ve mali düzen bakımından işgal ettikleri mevki dikkate şayandı.²⁵ Osmanlı padişahlarının bu nevi eski kanunları hangi şartlar altında ve ne gibi mülhazalarla değiştirmekte olduklarına dair bir kayıta; *mukaddemâ emr-i hümâyün üzre Bayburd ve Erzurum sancakları kitâbet olındukda köhne defterde mukayyed olub Hasan Badişah Kânunu deyü icrâ olınan kavânin-i müte'amileye kabâil-i re'âyâ ve tavâif-i tüccar ve ahâli-i memâlik-i mahrûsa mütehammil olmayub Rum kanûnu olmasın ricâ etdükleri paye-i serîr-i a'laya 'arz olındukda cenâh-ı hüsvânînin zilal-i adâlet ve sâye-i merhametbahşları zuhûr bulub vilâyet-i mezbûre halkına dahi Rum kanunnâmesi emr olunub ber müceb-i emr-i â'li defter-i cedide kayd olunub ol zamandan berü Rum kanunu icrâ olunub hâliyâ Erzurum ve Pasin sancakları müceddeden kitâbet olundukda ahâli-i Erzurum emr-i 'ali-i sabik mücebince icrâ olunan kanunnâmeyi murad itdükleri ve Pasin Sancağı dahi serhadde olmakla ekser re'âyâsı perakende olub cem' olub ma'mûr olmak için Rum kanunu lazım idüğü bil-fi'il kitâbet olınan defter-i cedid ile 'atebe-i 'ulyaya 'arz olındukda bunlara dahi Rum kanunu fermân olunmağın emr-i hümâyün üzre defter-i cedide kayd olunub 'alet-tafsîl tahrir olundu tarzında oldukça ilgi çekici ifadeler yer almaktadır.²⁶ Özellikle fethi izleyen geçiş dönemlerde, kanunnâmelerde eski kanunlar yer aldı ve çoğunlukla daha sonraki dönemlerdeki kanunnâmelerde bu maddeler değiştirildi. Nitekim 1540 yılındaki kanunnâmelerde benzer bir durum bariz bir şekilde görülmektedir.*

Erzurum'un sosyal-ekonomik ve idarî pozisyonun belirlenerek vergi tahsilinin yapılabilmesi için kanunnâmeler hazırlandı. 1540 yılında iki ve 1591'de bir tane olmak üzere toplam üç tane sancak kanunnâmesi söz konusudur. Tahrir sa-

²¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, s. 505-527.

²² Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum*, s. 43.

²³ BOA. TD. 205, s. 1-31.

²⁴ İnalçık, "Kanunnâme", s. 333.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1:2 (1941), İstanbul, s. 91-95.

²⁶ BOA. TD. 205, s. 5.

yımları ile birlikte tertip edilen kanunnâme padişahın onayını aldı. Kanunnâmeler ile toprağın tasarruf şekli, tahsil edilecek vergi miktarı, Müslüman ve Gayri Müslim halkın durumu ile işlenen suçlara ait cezalar belirlendi.²⁷ İnalçık, vergi oranlarını temel alarak yaptığı bir sınıflandırmada, Erzurum sancak kanunnâmelerini ikinci grupta değerlendirmiştir.²⁸

Timar sistemi, XVII. yüzyılda onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sa-yımları olanaksızlaştı. Dolayısıyla tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçil-diğinden sancak kanunnâmesi hazırlanması ehemmiyetini kaybetti. Nitekim bu yüzyıla ait kanunnâmeler arasında Erzurum sancak kanunnâmeleri yoktu. XVII. yüzyılda Erzurum'a ait kanunnâme, teşkilat kanunnâmesiydi. Padişah tarafından onaylanan kanunnâme, Erzurum eyaleti bünyesi içerisindeki hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlendi.

1. 1540 Tarihli Kanunnâme I²⁹: Erzurum'un ilk sancak kanunnâmesi, 1540 yı-lında hazırlandı. Genelde sancak kanunnâmelerinde olduğu üzere Erzurum kanunnâmesinde de padişahın tuğrası ile onaylı olarak tahrir defterinin başındaydı. Reaya ile timâr sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmeyi dahası engelle-meyi amaçlayan kanunnâmede; vergiye tâbi bütün unsurlara, arazi tasarrufuna ve cezalara yer verilmiştir.

1540 tarihli kanunnâme, ilk olarak Ömer L. Barkan tarafından bazı ilaveler ya-pılarak yayınlandı.³⁰ İ. H. Konyalı, Erzurum'u konu alan çalışmasında Barkan tara-fından yayınlanan kanunnâmeyi neşretti.³¹ Kanunnâme daha sonra A. Akgündüz tarafından metne bağlı kalınarak yani herhangi bir ilave yapılmaksızın yayınlan-dı.³² N. Karta, 1540 tarihli tahrir defterinin transkripsiyonu olarak hazırladığı çalış-masında, Akgündüz tarafından neşredilmiş olan kanunnâmeyi kullanmıştır.³³

Kanunnâmenin tahlili; Bu kanunnâme Kanunî Sultan Süleyman devrinin en uzun kanunnâmelerindendir. Erzurum ve Pasin sancaklarına ait hükümler beraber düzenlenmiştir. Yazım işlemi, defter emini Mirza bin Muhammed ve il kâtibi Mus-tafa tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁴ Nişancı tarafından tasdik edildikten sonra

²⁷ BOA. TD. 205, s. 4-13; BOA. TD. 199, s. 3-5.

²⁸ İnalçık, "Kanunnâme", s. 335.

²⁹ BOA. TD. 205, s. 4-13.

³⁰ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai ve Ekonominin Hu-kuki ve Mali Esasları-Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 62-71.

³¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 74-81.

³² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, s. 535-543.

³³ Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997, s. 152-160.

³⁴ BOA. TD. 205, s. 4.

tahrir defterlerine yazılmış ve bu şekilde yürürlüğe girmiştir. Kanunnâmenin giriş kısmında yani mukaddimesinde Farsça önemli bilgiler verilmiştir. Erzurum ve Pasin sancakları ile bunlara bağlı yerlerde Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan kanunlarının tatbik edildiği, ancak halkın artık bu kanunlara tahammül edilememesi üzerine Osmanlı kanunları esas alınarak bu kanunnâme düzenlenmiştir.

Kanunnâmede öncelikli olarak mirî arazinin tasarrufu üzerinde detaylı bir şekilde durulmaktaydı. Toprağın tasarrufundan dolayı devletin tahsil edeceği çift vergisi belirlenmekle birlikte intikal hakkının da statüsü belirlendi. Daha sonra mahsul vergilerinin ölçüleri tespit edildi. Değirmen hakkı, ağıl, gerdek ve benzeri örfi vergiler ile bad-ı hava grubuna giren vergilere de genişçe yer verildi. Yine bir örfî vergi kapsamındaki bac vergileri ve şer'i bir vergi olan gümrük vergilerinin miktarı belirlendi. Kanunnâmenin sonlarına doğru, toplumsal yapıyı yakından ilgilendiren had ve kıyas cezalarının uygulanması ile bu cezalar uygulanmadığı hallerde alınacak olan para cezaları belirtilmekteydi. Son olarak işaret edilmek istenen bir husus ise kanunnâme, sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili değildi. Kanunnâme, Erzurum'da vergiye tâbi bütün unsurları kapsamaktaydı.

Erzurum'un bu ilk kanunnâmesinde Müslümanların mevkileri, sipahilerin konumları, tahsil edilecek vergiler detaylı bir şekilde düzenlendi. Kanunnâmede, Safevî baskınlarından ötürü harabe bir hale gelen Erzurum'un nasıl şenlendirildiği ve imar ve iskan açısından ne gibi faaliyetlerde bulunduğu ifade edilmekteydi. Nitekim *Hazret-i padişâh-ı alem-penâh-Hullide mülkühû- kibelinden kal'ası ta'mir olunub ve hisâr eri ve gönüllü yazılıb mezkûrlar dahi kal'a içinde evler binâ eylemek üzere...*³⁵ denilmesinden işin sıkı tutulduğu anlaşılmaktadır.

2. 1540 Tarihli Kanunnâme II:³⁶ *Defter-i Evkâf-ı Medâris ve Mesâcid ve Zevâyâ-yı Kazâ-i Erzurum ve Pasin ki* diye başlayan bir diğer kanunnâme, Erzurum ve Pasin sancaklarında yer alan cami, mescid ve zaviye vakıflarıyla ilgiliydi.³⁷ Barkan'ın da dikkat çektiği üzere kanunnâmenin hazırlanış gayesi, uzun süren harplerle harap olan bir memleketi şenlendirmek, asayiş ve emniyeti temin ederek halkı celbedebilmek için, gerekli yerlerde özellikle de korkunç geçit ve dağlarda, eskiden mevcut olan veyahut yeniden tesisi lazım gelen zaviyeleri ve medreseleri açmak ve işlevsellik kazandırmaktı.³⁸ 1540 tarihli kanunnâme, Osmanlı-Safevî müceddesinden ötürü harap hale gelen Erzurum ve çevresine ait dört imar kanunnâmesinden birisiydi. Kanunî Sultan Süleyman'ın fermanıyla hazırlanan kanunnâme, defter emini Mirza bin Muhammed ve il katibi Mustafa

³⁵ BOA. TD. 205, s. 13

³⁶ BOA. TD. 199, s. 3-5.

³⁷ BOA. TD. 199, s. 3-5.

³⁸ Barkan, *Kanunlar*, s. 73.

tarafından hazırlandı. Nişancı tarafından tasdik edildikten sonra tahrir defterlerine yazılan kanunnâme böylelikle yürürlüğe girdi. Barkan, Erzincan'daki vakıfları konu alan kanunnâmeyi yayınladıysa³⁹ da Erzurum'ununki neşretmedi. Kanunnâme ilk olarak Akgündüz tarafından yayınlandı.

Kanunnâmenin tahlili: Giriş kısmında *Bundan âkdem kazâ-i mezbûrede vâki olan evkâfın ba'zı kurasında Hasan Padişah Kanunu deyü onda iki divânî alıkdan sonra onda bir dahi mâlikânededen bedel vakıf için maktû' alındığı bundan âkdem vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olunub defter-i cedid ile dergâh-ı mu'allaya 'arz olındukda Padişâh-ı alempenâh-ı zıllullâh hazretlerinin memâlik-i mahmiyyelerine nizâm-ı intizâm için cânib-i re'âyaya mezîd-i inâyet ve vufûr-i merhametleri mukârin olub Vilâyet-i Rum Kanunu icrâ olunması emr olunduğı ba'isden onda iki almdıkdan sonra onda bir dahi alına-gelen bidâ'-ı ma'rûfeden olmağın evkâf re'âyâsinun üzerinden ref' olunub hemân onda iki üzre biri divân ve biri mâlikâne alınub ve zikr olan maktû'-ı mâlikânededen bedel evkâfın her birisine mikdârınca tevcih olunub...* denilerek hazırlanış amacı belirtilmektedir. Harap vaziyetteki yerlerin şenlendirilmesine ihtimam gösterilmiştir. Bu maksat doğrultusunda vakıf arazileri, sair arazi ve mülklerden ayrılmış ve vakıftan yararlananlar belirlenmiştir. Böylelikle kamu hakları, şahsi haklardan ayrı tutulmuştur.

3. 1591 Tarihli Kanunnâme:⁴⁰ Erzurum ait diğer kanunnâme yaklaşık elli yıl sonra III. Murad zamanında düzenlendi. Öncekiler gibi sancak kanunnâmesi hükmünde olan kanunnâme tahrir defterinin başındadır. En uzun sancak kanunnâmelerinden olan bu kanunnâmede, vergiye tâbi bütün unsurlara, arazi tasarrufuna ve cezalara yer verilmiştir.⁴¹

1540 tarihli kanunnâmede Erzurum ve Pasin sancakları birlikteydi. Ancak 1591'deki kanunnâmede bu müştereklik sona ermiş ve her iki sancak için müstakil kanunnâmeler tertip edilmiştir. III. Murad devrinde tedvin edilen müstakil Erzurum kanunnâmesinin dört ayrı nüshası vardır. Asıl nüsha, Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki tahrir defteri tasnifindeki 41 numarada kayıtlı defterdedir.⁴² İkincisi Topkapı Sarayı Arşivi'nde D. 9697 numarada mevcuttur. Üçüncü ise Viyana Milli Kütüphanesi'nde A. F. No: 77 bulunmaktadır.⁴³ Dördüncü nüsha ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Aşir Efendi Kitaplığı'nda 1004 numarada kayıtlı kanun mecmularındadır.⁴⁴ *Erzurum Mufassal Defterinin zahrında*

³⁹ Barkan, *Kanunlar*, s. 72-73.

⁴⁰ *Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKKA.) Tapu Defteri (TD.) 41*, v. 2-6.

⁴¹ *TKKA.TD. 41*, v. 2-6.

⁴² *TKKA.TD. 41*, v. 2-6.

⁴³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, İstanbul 1994, s. 334.

⁴⁴ *(Kanun Mecmuası) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.*

muharrir-i vilâyet yazduğı kanundur ki defter-i mufassaldan nakl olunmuşdır” diye başlayan kanunnâmenin, tahrir defterinden alındığı belirtilmektedir. Kanunnâme ilk olarak Hadiye Tuncer tarafından eksik olarak neşredildi. Daha sonra Akgündüz tarafından tamamı yayınlandı.⁴⁵

Kanunnâmenin tahlili; mukaddimesinde, *Sultan Murad Han bin Sultan Selim Han kanunnâme-i hümayun-ı selâtin üzre memâlik-i mahrûsedan vilâyet-i Erzurumda livâ-i Erzurumun tahrîr ve tevzi'in bu bendelerine tefvîz ve ta'yîn buyurub kanun-i kadîm ve 'adl-i kavim üzre bendeleri dahi tekmil ve tetmim eyledi tahriren fi evail-i şehri Rebiu'l-evvel senete elf* denilerek kanunnâmenin kimin zamanında ve ne zaman hazırlandığı ifade edilmektedir. Önceki kanunnâme kıstas alındığından benzerlikleri oldukça fazladır. Öncelik yine mirî arazinin tasarrufudur. Toprağın işlenmesinden ötürü tahsil edilecek çift vergisi üzerinde detaylı bir şekilde durulmakta, tahsil edilecek mahsul vergilerinin miktarları belirlenmekte, değirmen hakkı, ağıl, gerdek ve benzeri örfi vergiler ile bad-ı hava grubuna giren vergilere genişçe yer verilmektedir. Ayrıca örfi vergi kapsamındaki bac vergileri ve şer'i bir vergi olan gümrük vergilerinin miktarı saptanmakta, Gayr-i Müslimlerin hukuki durumları ile pazarda satılan mallardan alınacak vergi konusuna da açıklık getirilmektedir. Kanunnâmenin sonunda ise had ve kısas cezalarının uygulanması ile bu cezalar uygulanmadığı hallerde alınacak olan para cezaları tespit edilmektedir. Kanunnâme sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili olmayıp, Erzurum'da vergiye tâbi bütün unsurları kapsamaya yöneliktir. Belirtilmesi gereken bir nokta da bu kanunnâmede öncekilerine oranla farklı olan husus, şenlendirme/ihya hadisesi üzerinde durulmamasıdır. Bu da Erzurum'un artık mamur bir hale geldiği düşüncesini vermektedir.

4. 1628 Tarihli Kanunnâme:⁴⁶ *İntihâ-yı serhadd-i Acem* olarak tasvir edilen⁴⁷ Erzurum'un 1628 tarihli kanunnâmesi, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 752 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde müstakil olarak kayıtlıdır. Kanunnâmenin diğer nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Aşir Efendi Kitaplığı'nda 1004 numarada kayıtlı kanun mecmularındadır.⁴⁸ 144. varakta başlayan Erzurum kanunnâmeleri içinde 1628 tarihli kanunnâme, 151 ile 154. varaklar arasındadır. Kanun mecmuasını inceleyen Barkan, kanunnâme ile ilgili olarak, “*bu kanunnâme sâbika Amasya müftisi Ayas Efendi'den alınmıştır. Anlar dahi Rum'ı tahrîr eyleyen Ömer Bey'den almışlar, sahihdir, aslı ile dahi mukabele olunmuştur.*

⁴⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri VIII*, İstanbul 1994, s. 334-344.

⁴⁶ BOA. TD. 752, s. 1-9; (*Kanun Mecmuası*) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.

⁴⁷ Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum, s. 19.

⁴⁸ (*Kanun Mecmuası*) Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Kitaplığı 1004.

Bu defa dahi hakim mukabele eylemişimdir" diye bir bilgi vermektedir.⁴⁹ Muhtemelen daha sonradan yapılan birtakım düzenlemelerle sayfa sıralaması değişen kanun mecmuasında Barkan'ın ifade ettiği bilgiye rastlanılmamışsa da bu kanunnâmenin aslından kopya olduğu anlaşılmaktadır. Kanunnâmenin aslı ilk defa B. Pamuk tarafından tahlil edilerek yayınlandı.⁵⁰

XVII. yüzyılın ilk yarısında hazırlanan kanunnâme, hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak tertip edildiğinden devlet teşkilatıyla ilgilidir. Kanunnâmedeki, "*tahrîren fi - evâsıt-ı şehri Safer li-sene semâne ve selâsîn ve elf*" ibaresinden muhtemelen 12 Kasım 1628 tarihliydi. "*Vezir-i a'zam ve sadr'ul-ekrem Hazret-i Hüsrev Paşa edâme'llahü teâlâ iclâlehû bin otuz sekiz senesinde gümrük-i harîr ve ihtisâb-ı Erzurum ve tamgâ-yı siyah ve sâ'ir rüsûmât min-ba'd bu vecihler alın-sun deyü ta'yîn ve tahsîs buyurup tuğrâ-yı hümâyûn ile Erzurum çarşûsına vaz' eyledikleri kanunnâmedir*" diye başlayan kanunnâme, katip tarafından hazırlanan, nişancı tarafından tasdik edilen ve sonra Sultan IV. Murad tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Kanunnâmenin tahlili, kanunnâmenin hazırlanışı, "*sebeb-i tahrîr-i kitâbet-i 'anberfâm ve müceb-i tastîr-i hitâb-ı 'abher hitâm oldur ki 'âmmeten re'âyâ ve berâyâ ve kâffeten sükkân-ı bilâd u kurâ ki ve dâi-i hazret-i hâlikî'l-berâyâ der-eyâlet-i mütegalibeden himâyet ve sıyânetleri hükkâm ve vülât zimmetlerine farz-ı 'ayn ve karz ve deyn olup felâ-cerem bu emr-i mübreme imtisâlen zâd-ı ma'âd ve sebeb-i rahmet-i rabbi'l-ibâd olmak için mehmâ-emken himâyetlerine şürû' icâb idüp bu zümrede cümleden biri eyâlet-i Erzurum re'âyâsıdır*" şeklinde ifade edilmektedir.⁵¹

Kanunnâmenin düzenlenme gerekçeleri arasında; "*der-eyâlet-i mütegalibeden himâyet ve sıyânetleri*" ifadesinden Abaza Mehmed Paşa hadisesiyle ilgili olduğu üstü kapalı olarak bahsedilmektedir. "*sâbıka vilâyet-i mezbûreye vâli olanlar celb-i mâl için cânib-i mîrîye ait gümrük ve ihtisâb rüsûmlarına ve ber-müceb-i defter-i hâkânî kendülere mahsûl kayd olınan âdet-i ağnâm ve ispençe ve kışlak ve resm-i yaylak ve caba ve bennâk ve gayr-i rüsûmâtı ahz u kabza a'vân ve havâşide ba'zı nâşilerde tefvîz idüp*" denilerek genel ifadeler kullanmaya özen gösterilmektedir. Kanunnâmenin ilerleyen kısımlarında Mehmed Paşa'yı ima eden ifadeler yer almaktadır.⁵² Her ne kadar kanunnâmede doğrudan isyana de-

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Kanunnâmeleri", III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1943, s. 516.

⁵⁰ Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Bir Osmanlı Eyâletinde Yapılan Düzenlemeler: 1628 Tarihli Erzurum Kanunnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42 (2006), s. 141-162.

⁵¹ BOA. TD. 752, s. 6

⁵² "... eyadî-i tama' envâr-ı raiyyet-dıraz ve gümrük ve ihtisâb deyü ebuâb-ı zulmu erbâb-ı ticârete küşâd ve bâz idüp zümre-yi tüccâr ribh ve ticâret umidindeyken pâre ve bızâatlarına

ğınilmese de Hüsrev Paşa'nın Erzurum'a geliş gayesi göz önüne alındığında kanunnâmenin asıl hazırlanma nedeninin isyandan kaynaklandığı söylenebilir. Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesinden sonra isyan eden Mehmed Paşa, Erzurum'daki gelir kaynaklarını kendi denetimine aldı. Nitekim 1622 ile 1628 tarihleri arasında Erzurum'daki mukataa gelirleri ile ilgili kayıtlara rastlanılmaması, bu husustaki kanaatin tesadüf olmadığını göstermektedir.⁵³

Kanunnâmedeki "... *kanûn-ı cedîd vaz'ı dahi münâsib görülmediğine binâen mukaddema vâlî-yi vilâyet-i mezbûrda olanlarda bin yigirmi üç tarihinde vâlî bulunan Nasrullah Paşa zamân-ı hükûmetinde hazîne-i âmire rûsûmuna ve mîr-i mîrân mahsûline virdüğü nizâm tevfir-i emvâl-i beytü'l-mâla ve re'âyâ ve berâyâ hakkında tevsî'-i ahvâle bâis olup...*" şeklindeki ifadeden yeni bir kanunnâme olmadığı kanaati hasıl oldu. 1604 yılında Erzurum beylerbeyi Nasrullah Paşa'nın belirlediği kaideler, Hüsrev Paşa nezdinde kabul gördü. Hatta "...*vilâyet bu hâl ile imâret kabul idinceye değin ekser rûsûm-ı gümrük ve bi'l-cümle emvâl-ı hâssa ve ekser mîr-i mîrâna bağılu ispençe ve âdet-i ağnâm ve sâ'ir hukuklar merhûm Nasrullah Paşa zamânında alındığı...*" denilerek Erzurum'un mamur bir hale gelinceye kadar vergilerin Nasrullah Paşa zamanındaki alınması gerektiğine işaret edilmektedir. Böylelikle hazinenin önemli gelir kaynaklarından; gümrük, ihtisâb ve kassâbiyye vergilerinin yanı sıra cizye, çift, ağnâm, ispençe, kışlak ve yaylak vergilerinin miktarları belirlenmiştir.⁵⁴

Sonuç

Osmanlı idaresi, Erzurum'un sosyal-ekonomik ve idarî pozisyonu için kanunnâmeler hazırlamıştı. Örfî hukukun sonucu olarak şekillenen bu kanunnâmeler, vergi mantığına ve idarî sisteme göre düzenlemekteydi. Bu anlayış doğrultusunda 1540 yılında iki ve 1591'de bir tane olmak üzere üç tane sancak kanunnâmesi hazırlandı. Erzurum'da vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümleri taşıyan kanunnâmeler, sadece tımar sistemi ve tarımsal ekonomi ile ilgili değildi. Her üç kanunnâmenin ortak tarafı toprağın tasarruf şekli, tahsil edilecek vergi miktarı, Müslüman ve Gayri-Müslim halkın durumu ile işlenen suçlara ait cezalar belirlenmesiydi. Farklılıkları noktasında ise 1540 yılındaki kanunnâmelerde Erzurum'da imar ve iskan işleri dikkat çekerken 1591'deki kanunnâmede böyle bir durum dahi söz konusu değildi.

hüsran isâbeti âlâmet-i hayretlerin nişân ve rûsûm-ı raiyyet dahi ifrât ile izdiyâd bulmağla edâsında re'âyâ bî-tâb ve tûvân olduklarından etrâfa gidenler olup re'âyâ perişanlığı hazine killetine ve hubûbât ve gallât nedretine sebep olup...", BOA. TD. 752, s. 6.

⁵³ Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri: Erzurum, s. 268.

⁵⁴ BOA. TD. 752, s. 6.

XVII. yüzyılda timar sistemi, onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımları olanaksızlaştı. Dolayısıyla tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildiğinden sancak kanunnâmesi ehemmiyetini kaybetti. Nitekim bu yüzyıla Erzurum kanunnâmesi teşkilat kanunnâmesiydi. Padişah tarafından onaylanan kanunnâme, Erzurum eyaleti bünyesi içerisindeki hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlenmişti. 1604 yılında Erzurum beylerbeyi Nasrullah Paşa zamanındaki düzenin yeniden tesis edilerek hazineye gelir sağlanmaya çalışıldı. Gerek XVI. yüzyılın ve gerekse XVII. yüzyılın kanunnâmeleri, idarî yapının sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için tertip edilmiş olan önemli uygulamalardı.

Özet

Osmanlılar, vergi tahsili için düzenli aralıklarla tahrir uygulaması yaparlardı. Tahrir defterlerine, ekseriyetle defterin baş kısmına veya defter içinde ilgili bölümlerin baş kısmına söz konusu bölge ile ilgili kanunnâmeler konurdu. Sancak kanunnâmeleri olarak isimlendirilen bu kanunnâmeler, bir sancakta vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümlerdi. Osmanlı idaresine girdikten sonra Erzurum'un vergiye tabi olabilecek bütün unsurları belirlemek gayesiyle 1540 yılında ilk kanunnâmesi hazırlandı. Bu ilk kanunnâmeyi müteakiben XVI. yüzyılda sancak kanunnâmeleri tertip edildi.

XVII. asırda timar sistemi, onarılamayacak ölçüde zarar gördü ve tahrir sayımlarının yapılması olanaksızlaştı. Bunalımdan çıkabilmek için timar sisteminin yavaş yavaş iltizam sistemine geçildi. Sistem değişikliği ile birlikte tahrir uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildi. Bu değişim, Erzurum kanunnâmelerinin mahiyetini de etkiledi. Artık Erzurum kanunnâmeleri, teşkilat kanunnâmesiydi. Bu kanunnâme, hazinenin gelir kaynakları ile ilgili olarak düzenlendi.

Netice itibariyle Erzurum'da vergi ödeyen nüfusla ilgili vergiye tabi olabilecek bütün unsurları kapsamaya yönelik hükümler taşıyan kanunnâmeler, kronolojik olarak tanıtılarak kavramsal, tarih-yazımsal ve metodolojik açılarda değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eyalet, Sancak, Teşkilat, Kanunnâme, Hukuk, Erzurum.